

धर्मश्रद्धेला ज्ञानाची जोड

आचार्य शांतिसागर महाराज यांनी पुनरुज्जीवित केलेलया लोकांच्या जैन धर्मावरील श्रद्धेला अधिक डोळ्स व दृढ करण्याचे कार्य व तिला ज्ञानाचे अधिष्ठान देण्याचे कार्य परमपूज्य गुरुदेव श्री संमतभद्र महाराज (जन्म १९ डिसेंबर १८९१) यांनी आपल्यश मुनिजीवनाच्याही अगोदरपासून सुरु केले आणि ते अव्याहतपणे चालू ठेवले आहे. धार्मिक व लौकिक शिक्षण यांच्या मिलाफावर आधारलेले अत्यंत, उपयुक्त असे गुरुकुल पद्धतीचे शिक्षणं देण्यास त्यानी प्रथम सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांनी १९१८ साली कारंजा येथे श्री महावीर ब्रह्यचर्याश्रम (गुरुकुल) या संस्थेची स्थापना केली आणि त्यात धर्तीवर बाहुबली या ठिकाणी श्री बाहुबली ब्रह्यचर्यारम (गुरुकुल) या संरथेची १९३४साली स्थापना केली त्यानंतर भारतात विविध ठिकाणी अशा त-हेच्या ९ गुरुकुलांची स्थापना त्यांनी केली. गुरुदेव श्री संमतभद्र महाराजांनी आधुनिक कालात गुरुकुलाचा महत्वपूर्ण उपक्रम सुरु करून जैन समाजात एक प्रकारची क्रांती घडवून आणली.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला पुनरुज्जीवित झालेली निर्ग्रथ मुनीची परंपरा लोकाभिमुख करण्याचे महनीय कार्य प. पू. आचार्यरत्न श्री देशभूषण महाराज (जन्म २८ नोव्हेंबर, १९०५) यांनी केले. पूर्व भारतात कलकत्ता शहरामध्ये व बंगालच्या दुर्गम प्रदेशामध्ये कित्येक शतकांनंतर प्रथमच विहार करण्यारे ते पहिले निर्ग्रथ मुनी होत. आता पर्यंत एक लाख मैलाच्या वर पदयात्रेचा विक्रम त्यांनी केला असून जैन धर्माचा प्रभाव पसरविण्याचे कार्य फार मोठया प्रमाणावर केले आहे. त्यांनी भारतभर जिनमंदिराचा जीर्णोद्धार किंवा नवी रचना करण्यास व बृहन्मूर्तीची प्रतिष्ठपना करण्यास लोकांना उद्युक्त केले, तसेच भारतात सर्वत्र विखुरलेल्या व दुर्गम प्रदेशात असलेल्या प्रचीन तीर्थक्षेत्राचे संरक्षण व संवर्धन करण्यास त्यांनी विशेष उत्तेजन दिले. त्यांनी आजपर्यंत ६० च्या वर लहान-मोठे ग्रंथ लिहून जैन साहित्याची मौलिक सेवा केली आहे आणि धर्मप्रभावनेचे आवश्यक कर्य त्यांनी अव्याहतपणे चालू ठेवले आहे.

धर्मप्रभावनेस अपूर्व गती

आचार्यरत्न देशभूषण महाराजाचे परमशिष्य एलाचार्य मुनिश्री विद्यानंद महाराज (जन्म २२ एप्रिल, १९२५) यांनी आचार्य श्री शांतिसागर महाराजांनी सुरु केलेल्या जैन धर्मप्रभावनेच्या कार्याची गती व व्याप्ती वाढविण्यात आपले जीवनसर्वस्व वेचलेअसून या कामात त्यानी अभतपूर्व

यश संपादन केले आहे. बालब्रह्यचारी अवस्थेत दि. १५ मार्च १९४६ रोजी म्हणजे वयाच्या २१ व्या वर्षी साधूजीवनात प्रवेश केलेलया पू. क्षु. विद्यानंदजीनी दि. २५ जुलै १९६३ रोजी दिल्ली मुक्कामी आचार्यरत्न देशभूषणं महाराजाकडून निर्ग्रथ मुनिदीक्षा घेतल्यानंतर आपल्या अंगीकृत धर्मप्रभावनेच्या कार्याला अत्यंत वैशिष्ट्य पूर्ण रीतीने चालना द्यावयास सुरुवात केली. निर्ग्रथ मुनिचर्येचे विधिवत पालन करीत धर्मोपदेश देण्यासठी परिचम व उत्तर भारताच्या मोठ्या शहरातून व लहान गावातून तयांनी अविरत विहार केला. भारताच्या त्या भागातील ग्रामीण व आदिवासी जनतेपर्यंत जाऊन धर्मोपदेश करणारे, तसेच मे, १९७० मध्ये हिमालय १२,३०० फुट उंचीवरच्या बद्रीनाथपलीकडच्या माण गावाजवळील उत्तुगं शिखरापर्यंत पदयात्रा करारे ते आधुनिक काळातील पाहिजे निर्ग्रथ मुनी होत. हिमालयातील वर्फम्य प्रदेशातदेखील मनोनिद्रहाच्या बलावर निर्ग्रथ मुनिजीवनव्यातीत करता यते. हे त्यांनी स्वतःच्या उदाहरणाने जगाला दाखवून दिले. विवाय श्रीनगर या काश्मीरच्या राजधानीत वर्षायोग किंवा चातुर्मास करणारे ते आधुनिक काळातील पहिले निर्ग्रथ मुनिश्री होत. श्री विद्यानंद महाराजांच्या या अपूर्व व विस्तृतविहारामुळे हिमालयापर्यंतच्या सर्व उत्तर भारताच्या प्रदेशामध्ये जैन धर्माचा व निर्ग्रथ मुनिजीवनाचा फार मोठ प्रभाव पछला. या महवप्रभावक कार्याचा परिपाक म्हणूनच जैन समाजाने मुनिश्री विद्यानंदजी यांना मुनिजीवनातील मानाचे असे उपाध्याय पद १९७४ साली देऊन आणि अत्यंत प्रतिष्ठादर्शक असे एकाचार्य पद १९७८ साली देऊन तयांचा अभूतपूर्व गौरव केला आहे.

विश्वधर्मप्रेरक राष्ट्रसंत

आपल्या प्रदीर्घ व अखंडित चालू असलेल्या विहारातून एकाचार्य मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी केलेला जैन धर्माचा झंझावती प्रचार अत्यंत प्रभावी व फलदायी ठरला आहे. विशेष म्हणजे त्यांनी हा प्रचार जैन व जैनेतर या सर्व लोकांसाठी केला आणि त्याकरिता प्रचार यंत्रणेच्या विविध आधुनिक साधनाचा व संगीताचा अत्यंत कुशलतेने व समर्पकपणे उपयोग केला. किंवृहूना प्रचारसाधनाचा असा योगय व पर्याप्त उपयोग करून घेणारे हे पहिले निर्ग्रथ मुनी होत. प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व, प्रगाढ विद्वत्ता, प्रभावी वक्तृत्व, प्रबुद्ध प्रवचनशैली, प्रखर राष्ट्राभिमान, असामान्य भाषाप्रभत्व, धीरगंभीर आवाज, पुरोगीमी विचारसरणी जैन धर्म वास्तविक विश्वधर्म आहे ही अकाट्य श्रद्धा, त्यामुळे अशा सवोपकारी विश्वधर्माबदल नितांत आदर, आदी दुर्मिळ

गुणसमुच्चयामुळे त्यांची प्रवचने अतिशय प्रभावी, कमालीची लोकप्रिय, व परिणामकारक ठरली आहेत. त्यांच्या प्रवचनांना नित्यशः जमणारा हजारोचा अफाट जनसमुदाय हासर्वधर्मीच असतो, हे विशेष होय. हा प्रवचनातुन जैन धर्म हा विशिष्ट लोकांसाठी नसून तो या विश्वातील सर्व प्राणिमात्रासाठी असल्याने जैन धर्माला विश्वधर्म समजले पाहिजे, असे मत ते पुराव्यानिशी लोकांना पटवून देतात. तसेच जैन संस्कृति ही भारतातील श्रमण संस्कृतीला एकभाग असून, भारतीय संस्कृती समृद्ध करण्यासाठी जैन संस्कृतीने फार मोठे योगदान केले आहे, हे विचारदेखील अपल्या प्रवचनांतून ते लोकांना समजावून देतात. शिवाय विशुद्ध चारित्र्य हा सुखी व परिपूर्ण जीवनाचा मूलाधार असल्याने आणि राष्ट्राची महत्ता त्यातील चारित्र्यसंपत्त लोकांवर अवलंबून असल्याने, राष्ट्रीय चारित्र्याला ते खास महत्व देतात आणि लोकांनी सदैव नीतियुक्त आचरणावर भर द्यावा, असे आवाहन ते नेहमी करतात. या विशेष गोष्टीमुळे त्यांना विश्वधर्मप्रेरक व राष्ट्रसंत ही बहुमानदर्शक विशेषणे नेहमी लावण्यात येतात.

सव्यसाची लेखक

केवळ प्रभावी प्रवक्ते म्हणूनच नव्हे तर साहित्याच्या क्षेत्रात सव्यसाची लेखक व मूलगामी संशोधक म्हणूनदेखील एलाचार्य मूनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी पर्याप्त ख्याती प्राप्त केली आहे. प्राचीन आगमग्रंथ व धर्मविषयक इतर ग्रंथ यांचे सखोल अध्ययन चिंतन व मनन करणेक हेत्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे अविभाज्य अंग बनले आहे. तसेच जगातील आधुनिक तत्वज्ञ व मान्यवर विचारवंत यांच्या ग्रंथाचे वाचन व त्यांच्या मतांचे आकलन करणे हा मुनिश्रीचा नित्यक्रम झाला आहे, त्यामुळे त्यांच्या लेखनात सर्वसंग्राहकता, भारतदस्तपणा व समन्वयदृष्टी हे गुण प्रकर्षाने आढळून येतात. सन १९७८ अखेरपर्यंत त्यांनी लिहिलेले एकूण ३३ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असून, त्या ग्रंथाना धर्मसाहित्यात खास मान्यता मिळाली आहे. त्यापैकी अहिसा विश्वधर्म आदिकृषिशिक्षक तीर्थकर आदिनाथ कल्याण मूनि और सम्राट सिंकंदर तीर्थकर वर्धमान दैव और पुरुषार्थ पिंचिकमंडल, विश्वधर्म की रूपरेखा व सवोदय तीर्थ हे विशेष उल्लेखनीय ग्रंथ असून मुनिश्रीचे विविध विषयावरील संशोधनाधिष्टीत मूलगामी विचार समजण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेत.

साहित्यसमृद्धीस अपूर्व चालना

तसेच त्यांच्या प्रवचनांवर आधारलेली अमृतवाणी गुरुवाणी ज्ञानदीप जले, मंगल प्रवचन अशा नावांची संकलित स्वरूपाची ७ पुस्तके तयार झाली आहेत. शिवाय त्यांच्या सूक्ष्म व विवेचक मार्गदर्शना खाली कुंदकुंद विरचित समयसार व रयणसार आणि कवी दौलतराम विरचित छहढाळा यांसारख्या जैन तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असलेलया ग्रंथाच्या आवृत्या संपादित करण्यात येऊन अत्यंत आकर्षक स्वरूपात प्रसिद्ध करण्यात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे मुनिश्रीच्या प्रेरणेमुळे अनेक मान्यवर साहित्यिकांनी खास लेखन केलेले १५ उत्कृष्ट ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांमध्ये प्रथितयश हिंदी लेखक श्री. वीरेन्द्रकुमार जैन रचित अनुत्तरयोगी: तीर्थकर महावीर ही चार खंडात्मक बृहतकांदंबरी श्री. पद्यचंद्र जैन लिखित तीर्थकर वर्धमान महावीर हे आधानभूत चरित्र, प्रसिद्ध समाजशास्त्राङ्ग प्रा, डॉ. विलास संगवे लिखित **Life and Legacy of Mahavira : A Social Stud** हा भगवान महावीरांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणारा इंग्रजी ग्रंथ आणि डॉ. हरीन्द्रभूषण जैन विरचित भारतीय संस्कृती और श्रमण पंरपरा हा संशोधनपर ग्रथ, यासारख्या ख्यातनाम ग्रंथाचा समावेश होतो. अशा ग्रंथरचनेबरोबरच जैन विद्येच्या क्षेत्रात मूलभूत संशोधनाला सक्रिय उत्तेजन देण्यासाठी कुंदकुंद भारती, दिल्ली, श्रीमती रमारणी जैन संशोधन संस्था, मूडविदी यांसारख्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था स्थापण्यास व त्यांना मूर्त रूप देण्यास मुनिश्रीनी बरीच चालना दिली. लेखन व संशोधन यांप्रमाणेच प्रकाशनाच्या क्षेत्रातदेखील मुनिश्रीच्या प्रेरणेमुळे श्री वीर निर्वाण ग्रंथ प्रकाशन समिती, इंदौर, श्री वीर निर्वाण भारती, मेरठ यासारख्या धडाडीच्या उपक्रमशील प्रकाशन संस्था स्थापन झाल्या असून, तयांच्या मार्फत दर्जेदार ग्रंथ अत्यंत आकर्षक स्वरूप व अल्प किमतीत प्रसिद्ध करण्याचे कार्य अव्याहतपणे चालू आहे. अशा रीतीने विविध उपयुक्त मार्गानी मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी जैन साहित्यसंपदा समृद्ध करण्यामध्ये अत्यंत मोलाची कामगिरी केली आहे. अलीकडील काळातील ब-यास साहित्यनिर्मितीचे परोक्ष श्रेय मुनिश्री विद्यानंद यांनाच दिले पाहिजे.

विद्वत्तेचा उचित गौरव

‘मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी केवळ साहित्याला उत्तेजन दिले एवढेच नव्हे तर साहित्य निर्माण करणारे शास्त्री-पंडित, संशोधक व लेखक यांच्याकडे उपेक्षेन पाहण्याची समाजाची दृष्टी

पार बदलून टाकली. विद्वान लोक हे समाजाचे श्रेष्ठ धन असून संस्कृतीचे सातत्य टिकवून ती समृद्ध करण्याचे कार्य ते एकनिष्ठपणे सदैय पार पाडीत असल्यामुळे समाजाने त्यांच्याबद्दलआदरभावना ठेवून त्यानां विशेष मानाने वागविला पाहिजे. हा नवा दृष्टिकोन मुनिश्रीनी समाजाला दिला आणि समजाला विद्वनांविषयीचे आपले आवश्यक कर्तव्य नित्याशः बजावले पाहेजे, असा धरला . परिणामतः मुनिश्रीच्या मार्गदर्शनाखाली स्थापन झालेल्या ‘ वीर निर्वाण भारती, मेरठ ’ या साहित्यिक कार्य करणाऱ्या मान्यवर संस्थेमार्फत जैन व जैनेतर विधानांना ‘ वीर भारती पुरस्कार ’ देऊन त्यांना विशेष गौरवण्याची अभिनव प्रथा सुरु झाली. अशा प्रकारे मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी साहित्याच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व चैतन्य निर्माण केले आहे.

भक्तिसंगीताला क्रांतिकारी उत्तेजन

साहित्याप्रमाणे संगीताच्या बाबतीतदेखील मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य केले असून, बरेच नवीन उपक्रम सुरु केले आहेत. संगीताबद्दलची जैनांची अनास्था त्यांनी प्रयत्नपूर्वक दूर केली आणि जैन संस्कृतीमध्ये संगीताला मानाचे स्थान आहे, हे त्यांनी दाखवून दिले. तसेच प्रासादपूर्ण भक्तिसंगीत जीवनाचा अविभाज्य भाग बनून त्याचा भरपूर प्रसार झाला पाहिजे व लोकांनी त्याचा अंगिकार केला पाहिजे, अशी त्यांची दृढ धारणा आहे. लोकांना उत्तमोत्तम अशा जैन भक्तिगीतांचा परिचय व्हावा म्हणून त्यांनी ‘ तीर्थकर पार्श्वनाथ भक्तिगंगा, ’ ‘तीर्थकर महावीर भक्तिगंगा, ’ ‘श्री नेमिराजुल भक्तिगंगा’ यांसारखे काव्य-संकल्पनात्मक ग्रंथ श्रेष्ठ साहित्यिकांकडून संपादित करवून आकर्षक स्वरूपात प्रसिद्ध करण्यास चालना दिली. तसेच रसपूर्ण जैन भक्तिरचना अभिजात संगीताच्या रागदारीत व तालसंरात गावयास सुलभ व्हावे म्हणून विस्तृत नोटेशन असलेला ‘ संगीतशती ’ हा अभिनव ग्रंथ मुनिश्रीच्या खास प्रेरणेने तयार करण्यात आला. शिवाय, सामान्य जनांपर्यंत भक्तिसंगीत पोहोचावे व त्यांना त्याचा लाभ घेता यावा, म्हणून मुनिश्रीच्या प्रेरणेने दिल्ली इथे ‘ श्रमण जैन भजन प्रसारक संघ ’ या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स् काढण्यात आल्या. शिवाय, मुनिश्रीच्या मध्यस्थीमुळेच भारतीय आकाशवाणीवर जैन भक्तिगीतांचा प्रवेश झाला आणि ‘ मानस्तंभ ’ यासारखे जैन भक्तिसंगीताचे राष्ट्रीय कार्यक्रम करण्याची प्रथा आकाशवाणीवर सुरु झाली.

विशेष म्हणजे जैन तत्त्वज्ञानविषयक उत्तमोत्तम ग्रंथ श्राव्य स्वरू पात घरोघरी पोहोचावेत आणि प्राकृतसारख्या जैन भाषा अत्यंत सुमधुर व गेय आहेत याची लोकांना कल्पना यावी, यासाठी मुनिश्रीनी खास परिश्रमपूर्वक ‘ समयसार ’ यासारख्या श्रेष्ठ ग्रंथांचे गाथा - गायन व अर्थ - निरु पण यांसह ‘ कॅसेट्स ’ तयार करवून घेतल्या. अशा रीतीने जैन भक्तिसंगीताच्या क्षेत्रात प्रमंतिसदृश कार्य मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी केले आहे. त्यांची ही कामगिरी अगदी अविरस्मरणीय आहे.

सर्व जैनांसाठी एक ध्वज, एक ध्वजगीत, एक बोधचिन्ह

धर्मप्रचार, साहित्य, उत्तेजन व भक्तिसंगीत प्रसार या कार्याबरोबरच जैन धर्माच्या पंथोपपंथीय अनुयायांमध्ये दृढ ऐक्यभाव निर्माण करण्याचे ऐतिहासिक महत्त्वाचे कार्य पार पाडण्यात मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांनी खास पुढाकार घेऊन बरीच प्रगती करू न दाखविली आहे. या कामासाठी त्यांनी १९७४-७५ या ‘ भगवान महावीर २५०० व्या निर्माण महोत्सव वर्षा ’ चा अतिशय चांगला उपयोग करू न घेतला. त्यांत्याच प्रेरणेने आणि मार्गदर्शनाखाली जैनांच्या इतिहासात प्रथमच सर्व जैनांसाठी एक ध्वज, एक ध्वजगीत, एक बोधचिन्ह, एक बोधवाक्य आदी समानता - प्रस्थापक गोष्टी प्रचारात आल्या. तसेच त्यांच्या प्रोत्साहनामुळेच जैनांतील विविध पंथियांचे आचार्य एकत्र येऊन उपदेश देऊ लागले आणि लोकांमध्ये एकतेची भावना उत्पन्न करू लागले. ही भावना दृढ करण्यासाठी मुनिश्रीनी पुढाकार घेऊन संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्र, चलत्चित्र, छायाचित्र आदी कलांच्या माध्यमांतून प्रभावी प्रचार करण्यास उत्तेजन दिले. त्यांनी विशेष सहयोग दिल्यामुळे प्रसिद्ध जैनकोषकार जिनेंद्र वर्णी हे सर्वपंथीय जैनांनी अधिकृत मानलेल्या ‘ समणसुत्तम् ’ हा अप्रतिम ग्रंथ संकलित करू शकले. शिवाय प्रत्येक प्रवचनातून विविध धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये विशेष सहभागी होण्यास त्यांनी युवकांना व महिलांना उद्युक्त केले.

नियोजनपूर्वक समाजपरिवर्तन

अशा रीतीने आध्यात्मिकता व सामाजिकता, पारंपरिकता व आधुनिकता, सैधांतिकता व व्यावहारिकता आणि विद्वत्ता व रसिकता यांचा सुरेख व दुर्मिळ संगम म्हणजे मुनिश्री विद्यानंद

महाराज होत. या संगमामुळेच मुनिश्री हे श्रेष्ठ जैन आचार्य परंपरेतील महाप्रभावक राष्ट्रसंत बनले आहेत. त्यांनी समाजामध्ये नियोजनपूर्वक परिवर्तन घडवून आणण्याचा उपक्रम सुरु केला आहे आणि या ऐतिहासिक उपक्रमाचा जैन समाजावर इष्ट परिणाम होईल, अशी आशा निर्माण झाली आहे.

| ३१ |

एलाचार्य मुनिश्री विद्यानंदः

साधुजीवनाचा आलेख

परमपूज्य मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांचा जन्म बुधवार, दिनांक २२ एप्रिल, १९२५ रोजी शेडबाळ (तालुका अथणी, जिल्हा बेळगाव, राज्य कर्नाटक) या गावी झाला. त्यांचे जन्मगाव ‘सुरेंद्रकुमार’ असे होते. त्यांचे पिता श्री. कल्लाप्पा आणाप्पा उपाध्ये आणि त्यांच्या माता सौ. सरस्वतीदेवी कल्लाप्पा उपाध्ये यांच्या देखरेखाखाली शेडबाळच्या आचार्य शांतिसागर गुरुकुल या संस्थेत. शिक्षण घेत असतानाच मानामध्ये तीव्र वैराग्यभावना उत्पन्न झाल्याने त्यांनी बालब्रह्मचारी अवरथेतच वयाच्या २१ व्यसा वर्षी साधुजीवनात स्वेच्छेने व आत्मविश्वासपूर्वक प्रवेश केला. तेव्हापासून म्हणजे १५ मार्च, १९४६ पासून सुरु झालेल्या त्यांच्या साधुजीवनाची तीन तपे (३६ वर्षे इ १९४६ ते १९८२) अत्यंत यशस्वीपणे पुरी झाली असून त्यांचे पुढील साधुजीवनदेखील अतिशय प्रभावक रीतीने चालू राहील, अशी सर्वांना खात्री वाटते; म्हणून त्यांच्या तीन तपांच्या तपश्चर्येची सम्यक् कल्पना येण्यासाठी त्यांच्या कृतार्थ साधुजीवनाच्या आलेख सूत्ररू पाने खाली दिला आहे.

क्षुल्लक दीक्षा - ग्रहण

दीक्षा दिवस : दिनांक १५ मार्च, १९४६

दीक्षा गुरु : आचार्य श्री महावीर कीर्ती महाराज

दीक्षा स्थान : तमदडी (जिल्हा - बेळगाव)

दीक्षा नाम : पार्श्वकीर्ती

निर्ग्रथ मुनिदीक्षा - ग्रहण

दीक्षा दिवस : दिनांक २५ जुलै, १९६३

दीक्षा गुरु : आचार्यरत्न श्री देशभूषण मुनिमहाराज

दीक्षा स्थान : दिल्ली

दीक्षा नाम : विद्यानंद

उपाध्याय पद - प्रतिष्ठा

हस्ते : आचार्यरत्न श्री देशभूषण मुनिमहाराज

दिवस : दिनांक १७ नोवेंबर, १९७४

स्थान : दिल्ली

एलाचार्य पद - प्रतिष्ठा

हस्ते : जैन समाज, दिल्ली

दिवस : दिनांक १७ नोवेंबर, १९७४

स्थान : दिल्ली

सिधान्त चक्रवर्ती पदवी - प्रदान

हस्ते : समस्त दिगंबर जैन समाज

दिवस : जुलै, १९८१

स्थान : श्रीक्षेत्र श्रवणबेळगोळ

क्षुल्लक अवस्था (१९४६ - १९६२) १७ चातुर्मास

१) १९४६ कोण्णूर (कर्नाटक) : यशस्वी जीवनाचा प्रारंभ

२) १९४७ हुमच (कर्नाटक) : धर्मप्रभावनेची सुरु वात

३) १९४८ बाहुबली (महाराष्ट्र) : गुरु देव समंतभद्र महाराजांशी संपर्क व गुरुकुल संचालनाची दृष्टी.

४) १९४९ शेडबाळ (कर्नाटक) : आचार्य शांतिसागर महाराजांशी ते ते संपर्क व तेथील गुरुकुलाचे फलदायी संचालन.

११) १९५६

१२) १९५७ हुमच (कर्नाटक) : हुमच क्षेत्र व तेथील ग्रंथालय यांची सुव्यवस्था

१३) १९५८ सुजानगढ (राजस्थान) : उत्तरेत जागृती पर्वाचा व व शुभारंभ, हिंदी भाषेचे अध्ययन व हिंदी

१४) १९५९ लेखकांशी संपर्क- प्रस्थापन

१५) १९६० बेळगाव (कर्नाटक) : प्रभावपूर्ण प्रवचन प्रारंभ, आडवी पालखी मिरवणूकीचा अपूर्व सन्मान.

१६) १९६१ कुंदकुंदाद्री (कर्नाटक) : आचार्य कुंदकुंद यांच्या पवित्र तपोभूमीत आध्यात्मिक प्रगतीचा बीजांकुर.

१७) १९६२ शिमोगा (कर्नाटक) : निर्ग्रथ दीक्षा घेण्याचा, उत्तर भारतात पदार्पण करण्याचा आणि धर्म प्रभावना आधुनिक पद्धतीने करण्याचा दृढ संकल्प.

निर्ग्रथ मुनिअवस्था (१९६३ - १९८२) २० चातुर्मास

१) १९६३ दिल्ली (राजधानी) : आचार्यरत्न देशभूषण मुनिमहाराज यांच्याकडून मुनिदीक्षा ग्रहण आणि स्वाध्याय परायणता.

२) १९६४ जयपूर (राजस्थान) : महाप्रभावशाली प्रवचनांचा प्रारंभ व प्रथितयश पं. चैनसुखदासजी यांच्याशी घनिष्ठ संपर्क

३) १९६५ फिरोजाबाद (उत्तर प्रदेश) : राष्ट्रधर्मपालनाचे आणि सदाचारपूर्ण जीवनक्रमाचे आवाहन

४) १९६६ दिल्ली (राजधानी) : प्रसिद्ध श्वेतांबर मुनिश्री सुशीलकुमारजी यांच्याशी विशेष संपर्क वैचारिक आदानप्रदान.

५) १९६७ मेरठ (उत्तर प्रदेश) : जैन तरुणांशी संपर्क प्रस्थापन आणि युवाशक्तीला सामाजिक व धार्मिक अभ्युत्थानाचे आवाहन.

६) १९६८ बडौत (उत्तर प्रदेश) : जैन व जैनेतर यांना सहकारयुक्त धार्मिक जीवन जगण्याची प्रेरणा.

७) १९६९ सहारनपूर (उत्तर प्रदेश) : विद्वान व साहित्यिक यांना धर्माध्ययनाचे आमंत्रण आणि हिमालयाच्या धवल शिखरांचे आकर्षण.

८) १९७० श्रीनगर (गढवाल) : हिमालय विहाराच्या प्रथम मान, जैनेतर साधूंबरोबर सद्भावनापूर्ण संपर्क आणि श्रीनगर जिनालयाचा जीर्णोद्घार.

९) १९७१ इंदूर (मध्य प्रदेश) : प्रकाशन संस्थांची स्थापना, सामाजिक एकतेचे पुनरुज्जीवन आणि जैन कला व साहित्य निर्मिती यांस प्रोत्साहन.

१०) १९७२ श्री क्षेत्र महावीरजी (राजस्थान) : विश्वधर्म ट्रस्टची स्थापना, अभिजात लेखनाचे श्रेष्ठ साहित्यिकांकडून संकल्पन आणि सांस्कृतिक पुररुत्थानासाठी योग्य अशा वातावरणाची निर्मिती.

११) १९७३ मेरठ (उत्तर प्रदेश) : ' वीर निर्वाण भारती ' ची स्थापना, विद्वानांचा उचित सन्मान, भगवान महावीर २५०० व्या निर्वाण महोत्सवाच्या विश्वव्यापी योजनेची दूरदर्शी आखणी, धर्मचक्र परिभ्रमणाच्या भारतव्यापी कार्यक्रमाची निश्चिती आणि सर्व जैन पंथोंपंथांना एका व्यासपीठावर आणण्याचा योजनाबद्द प्रयत्न.

१२) १९७४ दिल्ली (राजधानी) : वीर निर्वाण रजतशती महोत्सव वर्षासाठी सर्व संप्रदायांची सफल सहयोगप्राप्ती, ' समणसुत्तम् ' च्या निर्मितीसाठी महत्त्वपूर्ण सहभाग, ' कुंदकुंद भारती ' ची स्थापना आणि ' उपाध्याय ' पद प्रतिष्ठा.

१३) १९७५ जगाधरी (हरियाणा) : ' ब्राह्मी लिपी ' या ग्रंथाचे प्रकाशन आणि विद्यार्थीवर्गाला धर्माचरणाचे आवाहन.

१४) १९७६ दिल्ली (राजधानी) : ‘ समयसार ’ ग्रंथाचे चिंतन व संशोधन आणि त्या ग्रंथाच्या परिपूर्ण संपादनासाठी संशोधन आणि त्या ग्रंथाच्या परिपूर्ण संपादनासाठी पं. बलभद्रजी जैन यांना मार्गदर्शन.

१५) १९७७ बडौत (उत्तर प्रदेश) : ‘ समयसार ’ ग्रंथाच्या पाठभेदांची निश्चिती, प्रकाशन - प्रतीची तयारी आणि विद्वानांना नवसाहित्य निर्मितीची प्रेरणा.

१६) १९७८ दिल्ली (राजधानी) : ‘ समयसार ’ ग्रंथाला संगीतबद्ध करण्याची कलाकारांना प्रेरणा व परिणामतः त्याच्या कॅसेट्सची अपूर्व निर्मिती आणि ‘ रयणसार ’ ग्रंथाच्या पाठभेदांची निश्चिती.

१७) १९७९ इंदूर (मध्य प्रदेश) : ‘ समयसार ’ ‘ रयणसार ’ आदी ग्रंथांचे प्रकाशन, ‘ छहढाला ’ ग्रंथाची पाठ निश्चिती, विश्वशांती संमेलनांना उपस्थित राहण्यासाठी परदेशी जाण्याची भट्टारकांना प्रेरणा, गोमटेश सहस्रवर्षीय महामस्तकाभिषेक महोत्सवाचे संयोजन आणि तदनुसार चातुर्मासानंतर श्रवणबेळ्गोळ्कडे ऐतिहासिक व मंगल विहाराचा प्रारंभ.

१८) १९८० श्रवणबेळ्गोळ (कर्नाटक) : भगवान बाहुबली व व महामूर्ती सहस्राब्दी महामस्तकाभिषेकाच्या ऐतिहासिक

१९) १९८१ व जागतिक महत्त्वाच्या महोत्सवाचे संपूर्ण आयोजन, कुशल मार्गदर्शन व प्रभावपूर्ण समापन, ‘ जनमंगल ट्रस्ट ’ ची स्थापना व अनेक लोकोपयोगी उपक्रमांची सुरुवात. धर्मस्थळ येथील भ. बाहुबली महामूर्ती प्रतिष्ठापना महोत्सवाचे संयोजन व उपस्थिती आणि उत्तरेकडील मंगल विहारास प्रारंभ व सर्वत्र धर्म जागृतीची प्रेरणा.

२०) १९८२ शांतिगिरी - कोथळी (कर्नाटक) : दक्षिण भारत जैन सभा, श्री देशभूषण आश्रम आदी संस्थांना मार्गदर्शन, ‘ जिनपूजा एवं जिनमंदिर ’ या ग्रंथाचे सहलेखन व प्रकाशन, बाहुबली येथील ऐतिहासिक स्वरूपाच्या गुरुकुल दिव्यावदान समारोहाचे संयोजन व कोल्हापूर येथील श्री लक्ष्मीसेन मठातील मानस्तंभ प्रतिष्ठा महोत्सवाचे मार्गदर्शन आणि त्यासाठी चातुर्मासानंतर दक्षिण महाराष्ट्रातील मंगल विहारास प्रारंभ.

सर्वांगीण सांस्कृतिक प्रगतीचे महान प्रेरक:
सर्वतोभद्र गुरुदेव समंतभद्र

भारतातील प्राचीन दिगंबर जैन आचार्यपरंपरेचे विसाव्या शतकातील प्रभावशाली उधारक, प्राचीन गुरुकुल शिक्षणप्रणालीचे आधुनिक काळातील थोर पुनरुज्जीवक, लौकिक व धार्मिक शिक्षणाची योग्य सांगड घालून आवश्यक अशा चारित्र्यासंवर्धनाला विशेष महत्त्व देणारे ज्येष्ठ मार्गदर्शक, ज्ञानसाधना व स्वाध्याय यांची अखंड प्रेरणा देणारे प्रभावी उपदेशक, महाराष्ट्रातील बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम (बाहुबली - कुंभोज) व महावीर ब्रह्मचर्याश्रम (कारंजा, वळ्हाड) या प्रथितयश शिक्षणसंस्थांचे मान्यवर संस्थापक, विद्यार्थी व युवकवर्ग यांना स्फुर्ती देऊन त्यांची प्रचंड शक्ती विधायक कार्याला लावणारे द्रष्टे समाजक्रांतिकारक आणि सदैव ‘ आपले परमकल्याण होवो ’ असा मंगल आशीर्वाद सर्वांना प्रसन्न मनाने देणारे मानवहितचिंतक सर्वतोभद्र गुरुदेव आचार्य समंतभद्र मुनिमहाराज यांनी आपल्या ९७ वर्षांच्या (इ. स. १८९१ ते १९८८) प्रदीर्घ जीवनात जैन समाजामध्ये सर्वांगीण सांस्कृतिक प्रगती अत्यंत विचारपूर्वक व नियोजनबद्ध रोतीने घडवून आणण्याचे अतिशय अवघड कार्य यशस्वीपणे पार पाढून जैन समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासामध्ये आपले नाव अमर केले आहे.

धर्मप्रभावनेची परंपरा

भारतात दिगंबर जैन आचार्यांची परंपरा अतिशय पुरातन असून तिला भारतीय संस्कृतीत अत्यंत मानाचे स्थान आहे. भारताच्या विविध भागांतील दिगंबर जैन आचार्यांनी धर्मप्रणीत कठोर आचरण कोणत्याही परिस्थितीत निरपवादपणे चालू ठेवले; निरंतर सर्वत्र पायी विहार करीत अखंडपणे सर्वांना धर्मोपदेश देऊन जैन धर्माचे सातत्य टिकविण्यास महत्त्वपूर्ण मदत केली; एवढेच नव्हे तर विपुल व उपयुक्त ग्रंथसंपदा प्रचलित प्रादेशिक भाषांतून निर्माण करू न वेगवेगळ्या भाषांतील संस्कृती समृद्ध करण्यात अतिशय मोलाची भर घातली. दिगंबर जैन आचार्यांच्या या वैशिष्ट्यपूर्ण कार्याची प्रचीती दक्षिण भारतातही अगदी प्रकर्षाने आढळून येते; कारण या भागात इसवी सनापूर्वीच्या काही शतकांपासून आचार्य धरसेनांचे शिष्यावर - पुष्पदन्त, भूतबली, आचार्य

कुन्दकुन्द, उमास्वामी, समंतभद्र, नेमिचन्द्र, सोमसेन, वीरसेन, जिनसेन, गुणभद्र यांसारखे विशेष प्रतिभासंपन्न ग्रंथकार व प्रभावशाली धर्मप्रचारक होऊन गेले.

पण प्राचीन काळील दिगंबर जैन आचार्यांची ही उज्ज्वल परंपरा मध्ययुगीन काळात म्हणजे सामान्यतः इसवी सनाच्या तेराव्या शतकापासून मुसलमानांच्या आक्रमणामुळे व अस्थिर राजकीय परिस्थितीमुळे खंडित झाली. साहजिकच मुसलमान राजांची अनियंत्रित सत्ता असलेल्या या मध्ययुगीन कालखंडात धर्मप्रणीत आचरणाला अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाल्याने जैन मुनीची आणि विशेषतः निर्ग्रथ जैन मुनीची संख्या हळूहळू अगदी कमी झाली आणि पर्यायाने त्यांचा लोकांवरील प्रभावदेखील लुप्त झाला. जैन धर्म व संस्कृती यांच्या प्रभावनेच्या दृष्टिकोनातून अतिशय भयावह व खेदजनक असलेली ही परिस्थिती एकोणिसाच्या शतकाच्या अखेरपर्यंत थोड्याफार फरकाने प्रचलित होती.

आचार्यश्री शान्तिसागर महाराजांचे धर्मजागृतीचे थोर कार्य

या भीषण परिस्थितीमुळे दीर्घकाळ खंडित झालेली दिगंबर जैन आचार्यांची परंपरा विसाच्या शतकाच्या सुरुवातीला प्रातः स्मरणीय निर्ग्रथ मुनिराज परमपूज्य चारित्रचक्रवर्ती आचार्य श्री शान्तिसागर महाराज (इ. स. १८७३ ते १९५५) यांनी पुन्हा सुरु केली आणि आपल्या धर्मप्रणीत आचरणामुळे ती प्रभावी करू न दाखविली. त्यांनी स्वतः च्या निष्कलंक आचरणाने निर्ग्रथ जीवनाचा एक आदर्श निर्माण केला आणि श्रावकांना साधु - दीक्षा घेण्यास उद्युक्त केले. त्याप्रमाणे अनेक श्रावक - श्राविका यांनी यतिजीवनाचा मार्ग आनंदाने पत्करला आणि ते मुनी व आर्थिका या स्वरू पांत लोकांना धर्मोपदेश देण्याचे आवश्यक कार्य निष्ठेने व सातत्याने करू न लागले. अशा प्रकारे कित्येक शतकांनंतर एका निर्ग्रथ आचार्यांच्या अधिपत्याखाली दिगंबर जैन मुनिसंघ अस्तित्वात आला.

निर्ग्रथ मुनिपदाची प्रतिष्ठा वाढविण्याबरोबरच श्रावकांमध्ये धर्मजागृती करण्याचे कठीण कार्यदेखील प. पू. आचार्यश्री शान्तिसागर महाराज यांनी अत्यंत प्रभावीपणे पार पाडले. जैन धर्माप्रमाणे वागावयास लावण्याचे हे कार्य सुरु करणे अतिशय अवघड होते; कारण मध्ययुगीन कालामध्ये जैन संस्कारांचा व विधिनियमांचा जवळजवळ लोप झाला होता. अशा रीतीने

आचार्यश्रीनी युगप्रवर्तक स्वरू पाचे कार्य करू न विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत जैन समाजामध्ये अभूतपूर्व धर्मजागृती केली.

गुरुदेव समंतभद्रांचे संस्कृती पुनरुज्जीवनाचे कार्य

आचार्य श्री शांतिसागर महाराज यांनी अशा प्रकारे अत्यंत कठीण परिस्थितीला मोळ्या धैर्याने व संयमाने तोंड देऊन जैन समाजामध्ये कित्येक शतकांनंतर निर्माण केलेल्या धर्मजागृतीला स्थिर करण्याचे, तिला संस्थापक स्थायी स्वरू प देण्याचे व तिचे लोण समाजाच्या सर्व थरांपर्यंत जाणीवपूर्वक पोहोचविष्ण्याचे ऐतिहासिक महत्त्वाचे कार्य गुरुदेव समंतभद्र महाराज यांनी विविध संस्था काढून व निरनिराळ्या विधायक उपक्रमांचा अवलंब करू न समर्थपणे केले; एवढेच नव्हे तर जैन समाजामध्ये एक प्रकारची सांस्कृतिक क्रांती घडवून आणली आणि त्यायोगे जैन संस्कृतीच्या भावी काळातील प्रगतीचा पाया घालण्याचे अत्यंत अवघड, पण आवश्यक कार्य विशिष्ट कालावधीत व नियोजनपूर्ण शिस्तीत नवी दृष्टी दिली, समाजातील दातृत्वाचा ओघ शिक्षणकार्याकडे वळविला, समाजामध्ये नवनवीन संस्था स्थापन केल्या, समाजजीवनामध्ये उपयुक्त व अभिनव उपक्रमांची सुरु वात केली आणि ध्येयवादी व त्यागी परिश्रमशील अशा कार्यकर्त्यांचा संच निर्माण केला. समाजाच्या सांस्कृतिक प्रगतीच्या दृष्टीने या गोष्टी करणे अत्यंत आवश्यक होते. त्यांची कालानुरू प व सुयोग्य रीतीने परिपूर्ती करू न गुरुदेवांनी जैन संस्कृतीला आपले मूळचे स्वरू प प्राप्त करू न देण्याचे मौलिक व पायाभूत कार्य केले आहे. विशेष म्हणजे हे सांस्कृतीक करण्याची काळाची मोठी गरज होती. ज्याप्रमाणे इसवी सनाच्या दहाव्या शतकाच्या सुमारास दक्षिणेतील वीरसेन, जिनसेन, सोमदेवसूरी आदी दिगंबर जैन आचार्यांनी जैन धर्माचे परधर्मायांच्या प्रबळ आक्रमणापासून विविध उपायांचा अवलंब करू न संरक्षण केले व जैन धर्माचे अस्तित्व टिकविष्ण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले, त्याचप्रमाणे विसाव्या शतकामध्ये गुरुदेव समंतभद्र महाराजांनी अतिशय दूरदर्शिता दाखवून व नवीन उपक्रमांची सुरुवात करू न जैन संस्कृतीला परकीय संस्कृतीच्या वाढत्या व अनिष्ट प्रभावापासून वाचविष्ण्याचे व ती दृढमूल करण्याचे ऐतिहासिक बहुमोल कार्य केले आहे. जैन संस्कृतीचा भावी काळातील प्रगतीचा मार्ग यांमुळे सुकर झाला आहे.

सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचे उपक्रम

जैन संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन (Revival of Jain Culture) करू न जैन संस्कृतीचा प्रभाव वाढविणे व ती संस्कृती मूळ स्वरू पात चिरस्थायी करणे हे गुरुदेवांचे जीवनध्येय असल्याने ते साध्य करण्यासाठी त्यांनी धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक, साहित्यिक आदी क्षेत्रांत विविध विधायक उपक्रम सुरु केले, नवीन संस्था स्थापन केल्या, त्यांची कार्यपद्धती ठरवून दिली, त्यांचे सुयोग्य संचालन केले व समाजामध्ये अपेक्षित परिवर्तन घडवून आणले. अशा नवनवीन उपक्रमांमध्ये त्यांनी ध्येयवादी दृष्टिकोनातून आपले जीवितकार्य म्हणून जाणीवपूर्वक सुरु केलेल्या खालील गोष्टी विशेष उल्लेखनीय व महत्त्वपूर्ण आहेत:

१) धर्मश्रद्धेला ज्ञानाची जोड : प. पू. आचार्यश्री शांतिसागर महाराज यांनी जैन समाजाने आपल्यात दीर्घकाल प्रचलित असलेल्या मिथ्यात्वाचा त्याग करू न व सरागी मिथ्या देवदेवतांची आराधना करण्याची प्रथा सोडून देऊन सम्यक्त्वाची कास धरावी व वीतराग धर्मावरच श्रद्धा ठेवावी, असा उपदेश केला व त्याप्रमाणे आचरणात बदल करावा असे प्रयत्न केले. अशा रीतीने आचार्यश्रीनी पुनरुज्जीवित केलेल्या धर्मश्रद्धेला अधिक डोळ्स व दृढ करण्याचे कार्य व तिला इ आनाचे अधिष्ठान देण्याचे कार्य गुरुदेव श्री समंतभद्र महाराजांनी सुरु करू न ते जीवनाच्या अखेरपर्यंत अव्याहतपणे चालू ठेवले. त्यासाठी त्यांनी श्रावकांना रोज धर्मग्रंथाचा स्वाध्याय करण्याचे व्रत घेण्यास मोठ्या प्रमाणावर उद्युक्त केले, यातूनच समाजात स्वाध्याय करण्याची प्रथा पुन्ही प्रस्थापित झाली. आचार्य संतमभद्रेकृत ‘रत्नकरण्ड श्रावकाचार,’ श्री नेमिचंद्राचार्यकृत ‘द्रव्यसंग्रह,’ पं. टोडरमलजीविरचित ‘मोक्षमार्गप्रकाशक’ व पं. दौलतरामजीरचित ‘छहढाला यांसारख्या उत्कृष्ट पण सुगम ‘तत्त्वार्थसूत्र,’ ‘समयसार’ ‘प्रवचनसार’ ‘पंचास्तिकाय’ यासारख्या आधारभूत मानल्या आली. या सर्व प्रयत्नांमंळे जैन समाजात धर्मज्ञानाचा आवश्यक प्रसार होण्यास मोठी मदत झाली.

२) ‘गुरुकुल’ प्रणालीची प्रस्थापना : धार्मिक क्षेत्राप्रमाणे शिक्षणाच्या क्षेत्रादेखील त्यांनी नवीन उपक्रम हेतूतः सुरु केले. या उपक्रमांमध्ये गुरुकुल शिक्षणप्रलीची पुनः स्थापना करण्यास

खास प्राधान्य दिले व त्यानुसार दीर्घकालीन योजना आखून त्या कार्यान्वित करण्यास प्रारंभ केला. त्यासाठी त्यांनी सत्तर वर्षापूर्वी म्हणजे सन १९७८ साली कारंजा (जिल्हा अकोला - विदर्भ) इथे ' श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम (गुरुकुल) ' या संस्थेची स्थापन केली आणि त्याच धर्तीवर चोपन्न वर्षापूर्वी म्हणजे सन १९३४ साली बाहुबली बृह्मचर्याश्रम (गुरुकुल) ' या संस्थेची स्थापना केली. त्यानंतर त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली महाराष्ट्र, कर्नाटक व मध्य प्रदेश या राज्यांतून आणाखी या दहा गुरुकुलांची स्थापना करण्यात आली.

या सर्व गुरुकुल शिक्षण संस्थामधून राज्य शासनप्रणीत अभ्यासक्रमानुसार विविध अभ्यासक्रमानुसार विविध प्रकारचे लौकिक व तांत्रिक शिक्षण उत्तमप्रकारे देण्यावरोबरच विद्यार्थ्यांना आवश्यक असे धार्मिक व नैतिक शिक्षण देणे व चारित्र्यसंवर्धन करणारे संस्कार त्यांच्यावर नित्यशः करणे या गोष्टीवर त्यांनी विशेष भर दिला. त्यासाठी ' शील, ज्ञान, प्रेम, व्यवस्था व सेवा ' ही गुरुकुल शिक्षणप्रणालीची पंचसूत्री प्रस्थापित केली आणि त्यातून विद्यार्थ्यांचे शरीर, बुद्धी व मन (Hand] Head and Heart) यांचा समतोल विकास साधण्याचा अखंड प्रयत्न केली.

तेव्हा धर्म आणि शिक्षण या दोन गोष्टी परम्परविरोधी नसून त्या परस्परपूरक आहेत आणि त्या नव्या पिढीच्या जडणघडणीला व चारित्र्यसंवर्धनाला आवश्यक आहे, हे गुरुदेवांनी आपल्या प्रयोगांतून सप्रमाण सिद्ध करू न दाखविले तसेच सामाजिक मूल्यांची घसरण थांबण्यासाठीदेखील लौकिक व धार्मिक किंवा नैतिक शिक्षण देणाऱ्या गुरुकुलप्रणालीची अवलंब करणे आवश्यक आहेह, ही गोष्ट समाजास पटवून दिली. सध्या या गोष्टीचीच समाजाला नितांत गरज आहे, असे विचारवंत शिक्षणतज्ज्ञ म्हणत आहेत. साहजिकच प. पू. गुरुदेवांची शिक्षणक्षेत्रातील ही कामगिरी मोठी महनीय व चिरस्थायी स्वरू पाची झाली आहे आणि त्यांचे हे दूरपरिणामी योगदान राष्ट्राला खचीतच मार्गदर्शक आहे.

3) मराठी जैन साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा: धार्मिक आणि शैक्षणिक क्षेत्राप्रमाणे साहित्यिक क्षेत्रासुधा जैन समाजामध्ये कालानुरूप असे नवीन उपक्रम सुरु करण्यासाठी परमपूज्य गुरुदेवांनी साहित्यिकांनी सदैव प्रेरणा दिली, त्यांना विविध प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध दिल्या आणि

त्यांच्या साहित्यकृतीचे सुयोग्य रसग्रहण व कौतुक करू न त्यांना साहित्यनिर्मितीच्या क्षेत्रात निरंतरपणे कार्य करण्यास मनापासून प्रोत्साहन दिले; त्यामुळे जैन समाजात अलीकडील काळात साहित्यिकांची एक नवी पिढी तयार झाली आणि जैन साहित्य - निर्मितीच्या क्षेत्रांत गेल्या काही शतकांच्या मानाने फार मोठ्या प्रमाणावर प्रगती झाली. हे दूरपरिणामी व अत्यावश्यक कार्य प. पू. गुरुदेवांच्या पावन प्रेरणेमुळे मराठी जैन साहित्यनिर्मितीच्या क्षेत्रात झाले, हे प्रकर्षाने प्रत्ययास येते. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे धाराशिव - औरंगाबादचे ख्यातनाम साहित्यिक स्व. श्री मोतीलाल हिराचंद गांधी यांनी 'अज्ञात' या टोपण नावाने मराठी जैन साहित्यात केलेली विपुल व मौलिक अशी ग्रंथनिर्मिती व तिचे स्वर्खर्चाने केलेले प्रकाशन हे होय. प. पू. गुरुदेव संमंतभद्र महाराज यांच्या खास प्रेरणेवरू न श्री. 'अज्ञात' यांनी सन १९३४ साली मराठी भाषेत 'जैन इ आनकोश' लिहिण्याचे अत्यंत अवघड पण महत्त्वाचे कार्य हाती घेतले व ५० वर्षे अव्याहतपणे परिश्रम करू न व पानशेतच्या अभूतपूर्व पुरामुळे ओढवलेल्या कोशाच्या हस्तलिखित प्रतीच्या नाशाच्या भयंकर संकटाला धैर्याने तोंड देऊन, जैन ज्ञानकोशाचे चार खंड एकट्याने तयार करण्याचे प्रचंड कार्य सिध्दीस नेले. पहिला खंड १९७२ साली, दुसरा १९७४ साली, तिसरी १९८१ साली व चौथा १९७२ साली याप्रमाणे प्रसिद्ध केले. याशिवाय तीर्थवंदना, व्रतसंग्रह, महावीर चरित्र यांसारखे २० ग्रंथ लिहून व आपल्या स्वतः च्या ट्रस्टच्या वतीने ते प्रसिद्ध करू न मराठी जैन साहित्याच्या अभिवृद्धीमध्ये फार मोलाची भर घातली.

मराठी जैन साहित्यनिर्मितीमध्ये ग्रंथलेखनाबरोबर पत्रकारितेलाही प्राधान्य देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य प. पू. गुरुदेवांनी अत्यंत सफलतापूर्वक पार पाडले आहे. त्यांच्याच प्रेरणेने सन १९५० साली प्रथितयश साहित्यिक माणिकचंद भीसीकर व त्यांचे सहकारी यांच्या नेतृत्वाखाली 'सन्मति' या उच्च दर्जाच्या मराठी मासिकाचा शुभारंभ करण्यात आला. गेल्या तीन तपांहून जास्त अवधीच्या कालात 'सन्मति' मासिकाने एकूण मराठी साहित्यात व जैन समाजात मोठी प्रतिष्ठा मिळविली; एवढेच नव्हे तर मराठी जैन साहित्याच्या प्रगतीला विविध प्रकारे बहुमोल मदत केली आहे.

मराठी जैन साहित्यात ग्रंथलेखन व पत्रकारिता यांप्रमाणेच संशोधनालासुध्दा महत्त्व देण्याचे उल्लेखनीय कार्य बाहुबली इथे 'अनेकान्त शोधपीठ' स्थापन करण्यास प्रबळ प्रेरणा

देऊन प. पू. गुरुदेवांनी केले आहे; त्यामुळे मराठी जैन साहित्याचे अध्ययन, संशोधन व प्रकाशन या दुर्लक्षित पण महत्त्वणपूर्ण कार्यास गती मिळेल, अशी आशा निर्माण झाली आहे.

अशा रीतीने प. पू. गुरुदेवांनी लौकिक अर्थाने स्वतः ग्रंथलेखन केले नसले तरी मान्यवर साहित्यिकांकडून अभिजात ग्रंथलेखन करू न घेऊन व असंख्य लेखकांना प्रोत्साहन देऊन, ग्रंथप्रकाशनाला चालना दिली व पत्रकारितेला प्रतिष्ठा प्राप्त करू न देऊन मराठी जैन साहित्यनिर्मितीच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व कार्य केले. त्यांच्या या कार्याची परिणती महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद, कोल्हापूर या नवीन संस्थेची स्थापना व तिच्यामार्फत ‘ मराठी जैन साहित्यनिर्मितीच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व कार्य केले. त्यांच्या या कार्याची परिणती महाराष्ट्र निर्मितीच्या क्षेत्रात अभूतपूर्वक कार्य केले. त्यांच्या या कार्याची परिणती महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद, कोल्हापूर या नवीन संस्थेची स्थापना व तिच्यामार्फत ‘ मराठी जैन साहित्य संमेलना ’ चे प्रतिवर्षी आयोजन यामध्ये सफलतापूर्वक झाली.

५) पवित्र वास्तु - संकुलाची उभारणी : धर्मशिक्षण व साहित्य यांप्रमाणेच संस्कृतीच्या क्षेत्रादेखील एक सर्वथैव नवा उपक्रम प्रस्तुत करू न व तो तडीस नेऊन प. पू. गुरुदेवांनी अद्वितीय स्वरू पाचे कार्य करू न ठेवले आहे. ते कार्य म्हणजे श्री अतिशय क्षेत्र बाहुबलीच्या डोंगरपायथ्याला दूरदृष्टीने व नियोजनबध्द रीतीने निर्माण केलेली जैन संस्कृतीतील वंदनीय तीर्थस्थाने, चैत्यालये, स्तंभ, निषिदिका, पादुका आदी मंगल व पावन अशा वास्तुंच्या दशनाची एकाच आवारात व प्रसन्न वातावरणात सोय असलेले ‘ पवित्र वास्तु - संकुल ’ (The Sacred Complex) या अभिनव रचनेची निर्मिती हे होय. श्री अतिशय क्षेत्र बाहुबली इथे सन १९३४ साली श्री बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रमाची स्थापना झाल्यानंतर प्रथम लहान पण टुमदार व मनोहरी असे श्री बाहुबली जिनमंदिर बांधण्यात आले आणि काही वर्षांनंतर त्याच्या बाजूला थोड्या अंतरावर श्री महावीर समवसरण मंदिर हे अत्यंत नवीन धर्तीचे व आकर्षक असे मंदिर उभारण्यात आले. पुढे सन १९६३ साली या दोन मंदिरांच्या मधील उंचवट्याच्या भागावर व डोंगराच्या उत्तरणीच्या मध्यावर भगवान बाहुबलीची २८ फूट उंच संगमरवर पाषाणची मनोज्ञ महामूर्ती विराजमान

करण्यात आली. त्यानंतर सन १९७० मध्ये या पावन परिसरात १) श्री सम्मेदशिखरजी, कैलासगिरी, गिरनार, पावापुरी व चंपापुरी या तीर्थकर या तर्थकर संबंधित सिध्दक्षेत्रांच्या भव्य पतिकृती, २) मांगीतुंगी, गजपंथ, मुक्तागिरी, तारंगा, सोनागिरी व पावागिरी या इतर सिध्दक्षेत्रांच्या लघु प्रतिकृती, ३) श्री रत्नत्रय मंदिर, सहस्रकूट मंदिर व नेमिनाथ मंदिर ही जिन चैत्यालये, ४) श्री गंधकुटी, नंदीश्वर व पंचमेळ या रचना, ५) बारा ठिकाणी श्री केवली चरणपादुका - निषिदिका, ६) उत्तुंग मानस्तंभ, ७) कलापूर्ण कीर्तिस्तंभ, ८) श्री शांतिसागर प्रवचन मंदिर आणि ९) त्यांचा पुरुषाकार उभा पुतळा या पवित्र वास्तुंची आकर्षक व शुभ परिणामकारक अशी उभारणी क्रमाक्रमाने करण्यात आली आणि या कार्यात अजूनही नित्यशः कुंदकुंद यांचे समग्र पवित्र ग्रंथ संगमरवरी पाषाणावर उत्कीर्ण करण्यात आले असून या परिसरात सर्वत्र दृष्टीला पडतील अशा ठिकाणी शेकडो धर्मवचने मराठी, हिंदी व संस्कृत भाषांमधून लिहिलेली आहेत.

तेव्हा जैन संस्कृतीतील विविध मंगल गोष्टी ' पवित्र वास्तु - संकुल ' या स्वरू पात व एकाच परिसरात सादर करू न प. पू. गुरु देव समंतभद्र महाराजांनी एकमेवाद्वितीय असे वैशिष्ट्यपूर्ण कार्य भारतात प्रथमच करू न दाखविले आणि श्री बाहुबली क्षेत्राला जैन समाजाच्या मानविंदूचे स्थान मिळवून दिले.

अशा रीतीने धर्मश्रद्देला ज्ञानाची जोड देणे, गुरुकुल शिक्षणप्रणालीची पुनः स्थापना करणे, मराठी जैन साहित्यनिर्मितीला प्रेरणा व प्रोत्साहन देणे आणि पवित्र वास्तु - संकुलाची भारतात प्रथम उभारणी करणे हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण व दूरपरिणामी उपक्रम सुरु करू न व त्यांची नियोजनबद्द रीतीने अभिवृद्धी करू न प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराजांनी जैन संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाचे ऐतिहासिक कार्य अत्यंत यशस्वीपणे पार पाडले आहे; म्हणून जैनांच्या प्रदीर्घ व प्रभावी अशा सांस्कृतिक इतिहासामध्ये गुरुदेव समंतभद्र महाराज यांना वरील क्रांतिकारी स्वरू पाचे कार्य केळ्याबद्दल श्रेष्ठ दर्जाचे मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या दिवंगत थोर आत्म्यास सादर अभिवादन असो.

विभाग ५

जैन नेतृत्वः साहित्यिक व सामाजिक

- ३३) डॉ. आ. ने. उपाध्ये : एक असामान्य व्यक्तिमत्त्व
- ३४) डॉ. अण्णासाहेब लट्ठे : प्रभावी समाजनेते
- ३५) कर्मयोगी वर्धमाने : एक विधायक कार्यकर्ते
- ३६) श्री. बाळासाहेब पाटील : हीरकमहोत्सवी प्रत्रकार
- ३७) पं. जिनदासशास्त्री फडकुले : एक श्रेष्ठ साहित्यिक
- ३८) कर्मवीर भाऊराव पाटील : क्रांतीकारी समाजनेते
- ३९) पत्रकार हिराचंद नेमचंद दोशी : कामगिरी व उपलब्धी

| ३३ |

डॉ. आ. ने. उपाध्ये:

एक असामान्य व्यक्तिमत्त्व

दक्षिण भारत जैन सभेचे ख्यातनाम अध्यक्ष, भारतीय विद्यांचे प्रकांड पंडित, प्राकृत भाषांचे ख्यातनाम तज्ज्ञ, आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे विद्वान संशोधक, अखिल भारतीय प्राच्यविद्या परिषदेचे माननीय अध्यक्ष, कन्नड संशोधक, अखिल भारतीय प्राच्यविद्या परिषदेचे माननीय अध्यक्ष, कन्नड साहित्य संमेलनांचा कर्तृत्वान अध्यक्ष, भारतीय ज्ञानपीठाचे सन्मान्य संस्थापक सदस्य, अनेक दुर्मिळ व प्राचीन ग्रंथाचे मान्यवर संपादक, दोनशेहून जास्त संशोधनपर निबंधांचे लेखक, भारतातील व भारताबाहेरील विविध विद्यापीठांचे मान्यताप्राप्त मार्गदर्शक, कर्तृत्ववान विद्यार्थ्यांची परंपरा निर्माण करणारे प्रभावी प्राध्यापक, शैक्षणिक व साहित्यिक संस्थांचे कुशल प्रशासक, जैन धर्म व तत्त्वज्ञान यांचे श्रेष्ठ उपदेशक, जैन साहित्याचे महत्त्व पटवून देणारे प्रसिद्ध प्रचारक, जैन संस्कृतीच्या विविध अंगांचे थोर अभ्यासक इत्यादी स्वरूपांत प्रचंड व मौलिक कार्य जवळ जवळ पन्नास वर्षे अविरतपणे व निष्ठापूर्वक करू न डॉ. आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये (इ. स. १९०६ - १९७५) यांनी आपले जीवन सार्थ करू न दाखविले आहे. तसेच प्राच्यविद्येच्या अध्ययनाच्या विशाल क्षेत्रामध्ये ' जैन विद्या ' (Jainology) या नावाने संबोधिल्या जाणाऱ्या अध्ययनाचे

स्वतंत्र दालन निर्माण करू न

‘ जैन विद्ये ’ ला विद्यापीठीय अभ्यासामध्ये मानाचे स्थान व प्रतिष्ठा मिळवून देऊन डॉ. उपाध्ये यांनी अपूर्व कामगिरी केली आहे. त्याचप्रमाणे जैन साहित्याचे संशोधन, संपादन, संरक्षण, संवर्धन आदी महत्त्वपूर्ण कार्ये अतिशय मोठ्या प्रमाणावर, शास्त्रीय पद्धतीने, अत्यंत आस्थापूर्वक व सातत्याने करू न डॉ. उपाध्ये यांनी आपले नाव जैन साहित्याच्या क्षेत्रात अमर करू न ठेवले आहे.

असे अभूतपूर्व काम करू न आपल्या नावाचा कायमचा ठसा उमटविणारे डॉ. उपाध्ये यांचे व्यक्तिमत्त्व अगदी असामान्य होते. सहसा एकत्रित आढळून न येणारा असा त्यांच्यामध्ये अनेक दुर्मिळ गुणांचा समुच्चय झाला होता; म्हणून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण व उठावदार बनले होते; त्यामुळे त्यांचा पोशाख, त्यांचे अक्षर, त्यांची भाषाशैली, त्यांची वृत्ती, त्यांच्या आवडीनिवडी इत्यादी बाबातीत त्यांचे वेगळेपण स्पष्टपणे प्रतीत होत होते. साधी राहणे व उच्च विचारसरणी या तत्त्वांचे ते खरे उपासक होते. स्वच्छ तलम धोतर, पांढराशुभ्र सदरा, बंद गळ्याचा काळा लांब वूलन कोठ, तपकिरी टोपी, मजबूत बांधणीच्या वहाणा व हातात फिरायला नेण्याची काठी असा त्यांचा नेहमीचा पोशाख असे. या पोशाखात ते सहसा बदल करीत नसत; पण व्यवसायानिमित्त कॉलेजला जाताना आणि महत्त्वाचे समारंभ, संमेलने, सीा अगर परिषदा यांना उपस्थित राहताना पात्र त्यांचा पोशाख अगदी वेगळा असे. अशा वेळी डोक्यावर व्यवस्थितपणे बांधलेला पांढरा रुमाल, अंगात पॅट, जाकीट व हिवाळ्यात काळ्या रंगाचा लोकरी कापडाचा व इतर वेळी करड्या रंगाचा सुती कापडाचा कोट असलेला थी - पीस सूट, गळ्याभोवती ठळकपणे दिसून येणारा टाय, पायात फ्लेक्स कंपनीचे बूट, हातात पुस्तकांनी व तपासावयाच्या मुद्रित प्रुफांनी भरलेली कातडी अगर कापडी बँग आणि पांढऱ्या सुबक साखळीमुळे स्पष्टपणे प्रतीत होणारे जाकिटाच्या खिशातील पॉकेट - वॉच असा त्यांचा भारदस्त पोशाख असे. या वैशिष्ट्यपूर्ण पोशाखात त्यांच्याकडे पाहणाऱ्यांना जणू काह विद्वत्ता मूर्तिमंत साकार झाली आहे. असे वाटत असे. साहजिकच या उठावदार पोशाखातील त्यांच्या उपस्थितीमुळे सभा - समारंभांना आगळी शोभा व प्रतिष्ठा प्राप्त होत असे. अशा तळ्हेचा विशिष्ट पोशाख इतर कुणीही साततयाने करीत नसल्याने कोल्हापुरात व इतरत्रदेखील थी - पीस सूट व रुमाल म्हणजे डॉ. उपाध्ये व विद्वत्ता असे समीकरण झाले होते. या विशिष्ट पोशाखाची विद्यार्थ्यांच्या व इतरांच्या मनावर कायमची छाप पडत असे. अशा तळ्हेची

पोशाख हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग बनला होता. एवढेच नव्हे तर प्राध्यापांनी व्यवस्थित पोशाख करू न विद्यार्थ्यांवर दाब ठेवण्याची सदैव दक्षता घेतली पाहिजे, असा त्यांचा नेहमी आग्रह असे; म्हणून राजाराम कॉलेजचे प्रभारी प्राचार्य असताना त्यांनी प्राध्यापकांना बुशशर्टऐवजी कोट घालून कॉलेजात येण्याचा वैयक्तिक सल्ला दिला होता.

डॉ. उपाध्ये यांच्या पोशाखाप्रमाणे त्यांचे अक्षर, लेखन, पत्रव्यवहार, आदी गोष्टीदेखील वैशिष्ट्यपूर्ण होत्या. त्यांचे अक्षर अतिशय सुवाच्य - सुबक व वळणदार असे. त्यांची लिहिण्याची शैलीसुध्दा प्रसन्न आणि आटोपशीर होती. त्यांच्या लेखनात अशुद्ध अगर खाडाखोड केलेला भाग केहाही सापडत नसे; म्हणून त्यांचे लेखन नुसते पाहूनही मनाला समाधान प्राप्त होत असे.

लेखनातील ही खबरदारी. त्यांचा पत्रव्यवहार अतिशय मोठा, जगभर पसरलेला आणि विविध थरांतील लोकांशी होता. आलेल्या पत्रांना लवकर व व्यवस्थित उत्तरे पाठविण्यावर त्यांचा नेहमी कटाक्ष असे; त्यामुळे त्यांचा पत्रव्यवहार सदैव वाढतच राहिला. हा पत्रव्यवहार मुख्यतः सल्ला व अभिप्राय देण्याच्या स्वरू पाचा असल्याने त्याची स्थलप्रत अगर नोंद ठेवणे आवश्यक असे; परंतु हे जिकिराचे व जबाबदारीचे काम ते मोळ्या तत्परतेने व कार्यक्षमतेने पार पाडीत असत. ही पत्रव्यवहारांची अवघड पथ्ये ते न चुकता पाळीत असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल सर्वत्र आदर, आस्था व आत्मीयता दिसून येत होती. त्यांच्या या कामात मदत करावी म्हणून की काय, पोस्ट खात्याने पत्रे टाकण्याची पेटी त्यांच्या बंगल्याच्या दगडी कुंपणावरच टांगली होती.

डॉ. उपाध्ये यांचे बोलणेसुध्दा वैशिष्ट्यपूर्ण होते. नेहमीच्या संभाषणातील त्यांचे बोलणे मोजकेपण मुद्देसूद असे. इतरांच्या बोलण्यातील अघळपघळपणा त्यांना बिलकूल पसंत पडत नसे. लोकांनी आपल्या बोलण्यात स्पष्टता ठेवावी, असा त्यांचा नेहमीचा आग्रह असे; म्हणून काय सांगायचे आहे ते थोडक्यात व स्पष्ट सांगा, असे ते भेटावयास अलेल्या लोकांना सांगत असत; तसेच संभाषणमध्ये उपस्थित नसलेल्या लोकांची निंदा - नालस्ती ते कधीही व कुणाला करू देत नसत. जी गोष्ट आपण लेखी देऊ शकू अगर सिध्द करू कशू अशीच गोष्ट प्रत्येकाने बोलली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह असे. विशेष म्हणजे बोलण्यातला हा संयम ते सदैव व कटाक्षाने पाळीत असत. साहजिकच त्यांच्या धीरगंभीर आवाजाची व स्पष्टोचारपद्धतीची जोड मिळाल्याने त्यांची भाषणे सदैव भारदस्त व परिणामकारी होत असत; तसेच आपली भाषणे मुद्देसूद, आटोपशीर व अर्थपूर्ण व्हावीत अशी दक्षता ते नेहमी घेत असत आणि त्यासाठी आपली भाषणे

आधी लिहून काढण्याचा अगर त्यांची टाचणे काढण्याचा परिपाठ ते कटाक्षाने पाळीत असत; म्हणून त्यांची सर्व मोठी भाषणे अत्यंत लोकप्रिय व लोकांच्या ज्ञानात भर घालणारी ठरली. एवढेच नव्हे तर सतत दहा वर्ष त्यांनी शिवाजी विद्यापीठाच्या पदवीदान प्रसंगी केलेली आभार पदर्शनाची छोटी भाषणेदेखील विलक्षण प्रभावी ठरली. तसेच खासगी संभाषण अगर जाहीर भाषण यांच्या संदर्भात कोणत्याही विशिष्ट भाषेबद्दल त्यांचा कोणताही दुराग्रह नसे. इंग्रजी भाषेवर त्यांचे असामान्य प्रभुत्व असल्याने त्या भाषेचा योग्य वापर करण्यामध्ये त्यांचा हातखंडा असे. कानडी ही त्यांची मातृभाषा असल्याने या भाषेतील त्यांची व्याख्याने नेहमी रसाळ व परिणामकारक होत असत. मराठी प्रांतात त्यांचे अखंड वास्तव्य असल्याने आणि हिंदी प्रदेशातील लोकांशी त्यांनी निकटचे संबंध प्रस्थापित केल्याने त्यांना मराठी व हिंदी भाषा चांगल्या अवगत झाल्या होत्या आणि या भाषातील उत्तम वक्ते म्हणूनदेखील त्यांनी ख्याती मिळाली होती.